

SZŐCS MÁTÉ

Párhuzamos történetek

A dzsentrik a szép- és a szakirodalomban

A dzsentri – társadalmi réteggként és egyénként egyaránt – a tizenkilencedik–huszadik század fordulóján a szépirodalom tipikus témája. Nagyon sok mű szerzője szerepeltet vagy ábrázol dzsentriket. Ahogy Tarjányi Eszter is fogalmaz: „A dzsentrikérdés a magyar irodalom történetének talán egyik leginkább kitüntetett témája.”¹ Tarjányi a teljesség igénye nélkül körülbelül harminc dzsentriregényt szedett össze.² Jómagam, az 1900–1918 közötti időszakot kutatva, ezt még kiegészítettem öt regénnyel.

Ezzel szemben a szépirodalmi dzsentriábrázolásokkal, vagy egyáltalán a dzsentrivel foglalkozó történeti munka nagyon kevés van. Ennek egyik oka, hogy a társadalomtörténészeket a tágabb középosztály, de elsősorban a polgár és a polgárosodás problematikája jobban érdekelte. Miért?

Állításom az 1945 után keletkezett művekre vonatkozik. Tisztában vagyok vele, hogy ezzel több olyan szerzőt és művet kizárok, amelyekkel kötelező kúrként kezdeni szoktak dzsentrikérdésben.³ Azért döntöttem így, mert ezek a művek aktuálpolitikai vitákban foglaltak állást, és sokszor formailag sem felelnek meg a történettudományi írásmód kritériumainak. 1945 után a vita hatalmi szóval lezárult. A vita megszűnésének jó mutatója, hogy az első történetíróinak tekinthető munka Balázs Béla *A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében* című munkája. Bár ez a mű is

¹ TARJÁNYI Eszter: A dzsentri exhumálása. *Valóság*, 2006/6. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=79&lap=0>

² Lásd a művek felsorolását: <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=79&lap=1>

³ Például CONCHA Győző: *A gentry. Budapesti Szemle*, 1910. 142. k. 401. sz. 1–34. és 402. sz. 177–199. SZÉK-FÜ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következett*. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935. WEISS István: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1930. ERDEI Ferenc: *A magyar társadalomról*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1980.

inkább esszéisztikus, mivel a dualizmusról szóló részben történeti forrásra nem hivatkozik a szerző. Az első vitathatatlanul történetírói, sőt társadalomtörténeti szakmunka Hanák Péter keze alól került ki 1962-ben.⁴

A dzsentrikérdés szépirodalmi meghatározottságának jó példája, hogy Hanák Péter egyik tanulmányában egyenesen bizonyítékként hivatkozik Mikszáthra és a századforduló szépirodalmára.⁵

Ebben az esetben Hanák úgy jár el, ahogyan Király István is 1952-es Mikszáth életrajzában: azokat a szépírókat, akik nem az általa kívánatosnak tartott elbeszélést írják meg a dzsentirről, kirekeszti a releváns diskurzusból.⁶ Az eljárás egyszerű. A Mikszáth által megrajzolt Nosztykép: a dzsentri. Aki ettől eltér, annak írása Király szerint: „lélektelen, hazug”.⁷ Hanák, nem lévén irodalmár, nem minősít más írókat, egyszerűen meg sem említi őket. Az ítélet egyértelmű: Mikszáth történeti forrás, mert helyesen látta és ábrázolta a valóságot, sok más író pedig nem az, mert nem tett így.⁸ Tulajdonképpen ezzel Hanák nem folytatott más gyakorlatot, mint bármely más – és nem csak humán – tudomány akkori művelője: ami nem illett a gondolati keretbe, azt vagy nem vette észre, vagy észrevette, de érvénytelennek, irrelevánsnak nyilvánította.

Hanák elképzelése a múlt századforduló magyar társadalmáról világos és egyértelmű. A magyar társadalom elmaradott a Nyugathoz képest, ennek fő mutatója, hogy szemben Nyugat-Európával, nincs egy széles középosztály, amely a társadalom polgárává válását vezetné. Van középosztály, de azt nem a felemelkedő burzsoázia, hanem a feudális eredetű, süllyedő, egykori nemesség vezeti, amely minta- és értékadója a középosztálynak. Ez a volt birtokos nemesség süllyedt vagy züllött dzsentrivé.⁹ Aki származásánál fogva dzsentri, de mégis pozitív szereplő, az kivétel.¹⁰ Ez az eljárás nem más, mint a kognitív disszonancia és annak tankönyvi feloldása: a dzsentrik züllöttek, sötétek, maradiak úgy általában, de ismerünk rendeseket közöttük is, pedig dzsentrik.

A hanáki tézis óriási hatással volt a dualizmus kori társadalomról alkotott képre. Elég fellapozni bármelyik középiskolai tankönyvet, mind ezt az elképzelést tartalmazza, nem beszélve a 2000-ben megjelent rep-

⁴ A szerző két cikket is megjelentett ugyanazon évben. A két cikk jelentősen különbözik egymástól. Ezek összefoglalásait megírtam: Dzsentriről az 1945 utáni történeti irodalomban. *Kút*, megjelenés alatt.

⁵ HANÁK Péter: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság*, 1962/3. 30.

⁶ Lásd KIRÁLY István: *Mikszáth Kálmán*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1952. 181.

⁷ Uo.

⁸ Ilyen nem helyesen látó és ábrázoló például Herczeg Ferenc vagy Csathó Kálmán.

⁹ HANÁK Péter: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. I. m. 23–40.

¹⁰ Például Mikszáth Kálmán, Szinyei-Merse Pál, Justh Gyula stb. Uo. 30.

reprezentatív ismeretterjesztő sorozatnak a tizenkilencedik századot tárgyaló kötetéről.¹¹

Hanák hatásossága három tényezőre vezethető vissza:

1) Hanák Péter Baráth Katalin¹² és Gyáni Gábor¹³ szerint is elképesztően magas nyelvi színvonalon alkot. Írásai bővelkednek a képzeletet azonnal megragadó metaforákban és képekben.¹⁴ 2) Múltábrázolásával igazodott egy történetírói hagyományhoz, amelyik a megosztottságban és a Nyugattól való elmaradásban látta és láttatta a magyar társadalom bajainak fő okát.¹⁵ Ez a hagyomány ugyanúgy jellemző volt a huszadik század elejének publicisztikájára, mint a két világháború között megjelent elemzésekre, ráadásul illeszkedett az 1945 utáni hivatalos diskurzushoz, a lenini „porosz utas” fejlődésmoделlhez vagy éppen az elkanyarodás elméletéhez. A kapitalizálódás versenyében Kelet-Európa lemaradt, a Nyugattal ellentétben itt nem volt erős polgárság, számtalan feudális reflex maradt a társadalomban. A tőkés termelési rend nem megfelelő kibontakozását problémaként ábrázolták. 3) Hanák Péter volt az, aki megírhatta nemcsak a *Valóságban* és a *Történelmi Szemlében*, hanem az 1972-es egyetemi tankönyvben és az 1978-as reprezentatív, tízkötetes *Magyarország történetében* is a dzsentrikről kialakított nézeteit.¹⁶

Hanáknál a dzsentri releváns ábrázolása Mikszáth Kálmán Noszty családja. Ezt az 1962-es *Valóságban* megjelenő cikkében egyértelművé tette: „...a dzsentri még adott egyes haladó politikusokat, alkotó művészeket. De egy Mikszáth, egy Szinyei-Merse Pál, egy Justh Gyula, utóbb egy Bajcsy-Zsilinszky Endre efemer és abnormális kivételek voltak a tipikust, az egyre sötétebbet, züllöttebbet megtestesítő Ugronok, Darányiak, Polónyiak és Prónayak, ha úgy tetszik: a Nosztyak tömegében.”¹⁷

1962-ben a szerző különbséget tett dzsentri és dzsentri között,

¹¹ CSORBA László: *A tizenkilencedik század története*. Pannonicakiadó, Budapest 2000 231–232.

¹² BARÁTH Katalin: A nyelv figurás kertje. *BUKSZ*, 2002. <http://www.c3.hu/scripta/buksz/honlap/0202/07probl.barath.pdf>.

¹³ GYÁNI Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*, 1997/tél. 32.

¹⁴ HANÁK Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: Uő: *Magyarország a Monarchiában*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. 341–405.

¹⁵ GYÁNI Gábor: i. m. 32.

¹⁶ HANÁK Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: HANÁK Péter (szerk.): *Magyarország története. 1849–1918*. 5/2. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 357–385.; Uő: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Uő (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. 6/1. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 403–517.

¹⁷ HANÁK Péter: i. m. 23–40.

amennyiben elkülönítette a felső, birtokos, illetve az alsóbb rétegek életmódját. A felső, birtokos rétegek fő tevékenysége a gazdálkodás, a ló- és kutyatenyésztés, a mulatozás, vendégeskedés, vadászat, dárídó és politizálás volt.¹⁸ Az alsóbb rétegekre a vidéki kávéházakat és az álmagyar nótát tartotta jellemzőnek.¹⁹

Hanák dzsentriképe markánsan negatív: a dzsentri többsége parazita, hatalmaskodó, sovíniszta, antiszemita, és elutasítja a tőkés termelőmunkát. Mikszáth Noszty családja is hasonló: a Nosztyak összeköttetéseiket kihasználva tudnak felszínen maradni, ők neveztetik ki a főispánt, elcsalják a választásokat, elnyomják a nemzetiségieket. Az antiszemitizmus nem jelenik meg *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényben, de a polgári világtól és a polgári munkától való idegenkedés igen. A hanáki dzsentrikép kísértetiesen emlékeztet a Noszty családra. A Noszty család ugyanis Bontó vármegye teljhatalmú ura. Kapcsolataik behálózák a teljes úri társadalmat a miniszterelnöktől a hétszilvafás nemeseig. Birtokaik adósságoktól roskadoznak, gyakorlatilag már teljesen hitelképtelenek. Egyetlen mentsváruk, ha az igencsak vonzó küllemű és magabiztos fellépésű fiú, Noszty Feri jó partit csinál. Ennek áldozatául lett kiszemelve Tóth Mari, aki az Amerikából hazatért, dúsgazdag Tóth Mihály lánya. Tóth Mihály polgári származék. Bár azért jött haza, hogy birtokot vegyen – ez akár a nemesi értékrendbe is beleilleszkedne –, de gyárat és kórházat is alapít. Gondolkodásmódja és mentalitása kapitalista és demokrata. Még lányával kapcsolatban is ízig-vérig üzleti gondolatmenetet képvisel, amint az a regény végén kiderül. Marit kompromittálta Noszty Feri, az urak szerint hozzá kell hát adni, hogy mentsék Mari becsületét. Erre mondja Tóth uram a következőket:

„– Bocsánatot kérek – mentegetőzött Tóth –, ha valami nevetségeset mondtam. Elismerem, nem mindig találom el a legszerencsésebb kifejezést. Hát jelezzük inkább számokkal az értékeket. A legértékesebb házasulandó feleket mondjuk száznak. A száz után jönnek a kilencvenkilencek és a kilencvennyolcak és így lejjebb-lejjebb a kisebb értékűek, egészen a kettőig, egyig, ahol már az emberiség ocsúja van. No, mármost tegyük föl, hogy az én leányom a hatvanas számon állt az eset előtt. Következésképp őt is a hatvanas kérő illette volna meg egy úgynevezett

¹⁸ Ennek legpontosabb irodalmi ábrázolása, bár Hanák erre nem hivatkozott, Lovik Károly: *Kertelő ágár* című (Szépirodalmi. Kiadó, Budapest, 1970.) műve.

¹⁹ Ezt a megkülönböztetést nem teszi meg ugyanebben az évben a *Történelmi Szemlében* HANÁK Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról (I. m.) címmel. Ahogy később megjelenő szövegeiben sem. Lásd Uő. *Magyarország a Monarchiában*. I. m. 341–405.

egyenlő házasság esetén, s valóban mi, szülők, a Hatvanat vártuk a Hatvanhoz. S íme, közbejön a Tíz (ennyire mérlegelem Noszty urat, de annyi sincs), közbejön, és kompromittálja Hatvanat. A Hatvan veszít emiatt értékben, leszáll harmincra, de a Tíz nem emelkedik azért, ezentúl is csak Tíz marad, és sohasem képezheti a Harmincnak a felét. A méltóságos úr és Palojtay barátom azonban mégis azt a tanácsot adják, hogy a Noszty ajánlatát el kell fogadni.

– Lárifári! – csapott le most már rá Podwolski gróf. – Mit akarsz te? Ámbár nem ittuk még meg a brúdert, de mindegy. Előlegezem neked. Micsoda bolond okoskodások ezek, se füle, se farka! Ezt így csinálják, barátocskám, egész Európában, a világ eleje óta. Ne akarj okosabb lenni, mint őseink. Mindig úgy volt. És okosan volt. Kivált mikor még Monte-Carlót föl nem fedezte Kolumbusz Kristóf. Mikor még a kártyát föl nem találta Sorel Ágnes. Hát mi az ördögöt csinált volna akkor az elszegényedett nemesember, hol regresszállhatta volna magát, ha az efféle szerencsejáték se lett volna? Elkezdett udvarolni egy módos leánynak, s ez volt az a blatt, amin a szerencsését kipróbálta; ha nem adták hozzá, kompromittálta, akkor aztán hozzáadták. Neked persze nem tetszik. De nem is csodálkozom. Az én praxisomban sem fordult elő, hogy valaki megsimogatta volna azt a kutyát, amelyik megharapta. Mindamellett a kutya mégis kutya, és jó, hogy van. Ne is vergődj hát a kis szárnyacskáiddal, add meg magad, ilyen a szokás, és punctum.

– Szokás, de rossz szokás – felelte Tóth. – Hiúságokra, külsőségekre fektetett gyakorlása a szülői kötelességnek, a gyermek jövőjének előkészítésében. Ábrahám fiát akarta megölni áldozatul. Akkor az volt a szokás. Ma már becsuknák érte Ábrahámot. Holott ő legalább az Istennek akart áldozni, de az olyan szülék, aminőt belőlem szándékoznak faragni az urak, a közvélemény, vagy jobban mondva a pletyka szájának betapasztása miatt dobják oda gyermeküket egy gazembernek, akinél biztos elzüllés éri. Ezzel a korhadtn elvi tétellel már egyszer végezni kell, és újat kezdeni, mert ez minden logika ellen való.

- Pedig az egész dzsentrí így csinálja, brúder – erősködött Podwolski.
- A logika nem törődik a dzsentrivel.
- De az arisztokrácia is azt teszi.
- A logika fölötte áll az arisztokráciának is.”²⁰

Mikszáth Kálmán Tóth úr demokratikus és kapitalista értékrendjén keresztül tükrözi a dzsentrí maradiságát és a modern világba illeszkedé-

²⁰ MIKSZÁTH KÁLMÁN: *A Noszty fiú esete Tóth Marival*. <http://mek.oszk.hu/00900/00948/html/>.

sének képtelenségét. Ha a dzsentri felső rétege a Nosztyakkal azonosítható, akkor az alsó réteg a *Gavallérok* hőseivel.

A *Gavallérok*²¹ 1897-ben, tíz évvel korábban adták ki, mint a Nosztyfiú történetét. A dzsentrik kedélyes, elszegényedett társaságként jelennek meg benne. Szegény kishivatalnokok, akik ritkán, egy-egy különös esemény kapcsán eljártsszák a gazdagságot, de utána általában nem mutatják magukat annál többnek, mint amilyenek. A mű cselekményének ideje egyetlen nap. Egy esküvő. Az esküvőn az elbeszélő főhős Sáros megyébe utazik, mert a vőlegény hírlapíró kollégája. Az esküvő óriási pompával zajlik, végeláthatatlan evés-ivás, inasok, ősi nemesi családok, Párizsból hozatott ruhák, hatalmas adományok az ifjú párnak, aztán lassan a naplementével leolvadnak a szereplőkről gazdagságuk kellékei, visszaadják a ruhákat, a fogatokat és a lovakat, és a kisregény végén megállnak pálinkázni egy közönséges kocsmában.

„Nemsokára csakugyan kibontakoztak az utánunk jövők. De szent ég! Hova lettek a fényes, nyalka ekvipázsok? Csak vagy négy kocsi jött, de mind kétlovas, s azokon hatan-heten ültek, összegyömöszölve, mint az arató tótok. A hetyke, ragyogó nevű urak, a Keviczkyek, Pruskayak, Nedeczkyek, Niczkyek, akik mind külön fogatokon mentek tegnap, s úgy indultak vissza ma. Hát csakugyan valami gonosz dzsinn nyelte el a prűszkölő, tüzes lovaikat, tarsolyos, cifra huszáraikat útközben, mint ahogy Bogozsy mesélte. A kocsik mellett Domoróczy Pista lovagolt, hanyagul eleresztve a Blackston kantárját. Maga a hírhedt Blackston se látszott nekem most a Metternich istállójából valónak (tegnap a fölcsigázott illúzió, ma a szétfosló illúzió szemüvegén át nézegettem). A feje se szép; fűzött lábszára van, a bokája nem elég széles, a csüdjé nagyon meredek: szóval közönséges olcsó ló.”²²

Ezek a dzsentrik nem éppen a fenyegető, hatalmaskodó dzsentrik, hiszen telekkönyvi iktatók, írnokok a megyénél, ellenőrök az adóhivatalnál. Ebben a mikszáthi ábrázolásban nyoma sincs a hatalomnak, az árto vagy a fejlődést visszatartó tényezőnek, itt egy ártalmatlan hóbort a dzsentriség. Ebben az esetben a dzsentrik olyanok, mint az emigránsok: beilleszkednek az adott társadalomba, de identitásuknak nagyon fontos része a dicső múlt és annak felidézése az ünnepi alkalmakkor. Egyfajta feldolgozása lehet ez a társadalmi süllyedésnek.

Melyek azok a novellák, amelyek nem kerültek be a társadalomról alkotott hanáki diskurzusba? Az egyik ilyen Csathó Kálmán *Te csak pi-*

²¹ MIKSZÁTH Kálmán: *Gavallérok*. <http://mek.oszk.hu/00900/00912/index.phtml>.

²² MIKSZÁTH Kálmán: *Gavallérok*. <http://mek.oszk.hu/00900/00912/index.phtml>.

*pálj Ladányi*²³ című elbeszélése. Ebben a műben fellelhető a dzsentri tipikusnak tartott ábrázolása. Főszereplője Ladányi Mihály, aki kúriájában éldegél, a modern gazdálkodáshoz nem konyít, a bank- és hitelügyekből mit sem ért:

„Már akkor, amikor Tamás sógor belemászott a malomgseftbe, amikor ráment a híres bukáskor minden pénze, már akkor meg volt Miska bácsi akadáva, mert homályosan sejtette, hogy ha most enged a Linka néni unszolásának, és jótállást vállal a sógoráért, azzal mindenét egyetlen bizonytalan szögre akasztja, kockáztatva, hogy ha az az egy szög kilódul a falból, lezuhan, és összetörik az ő urasága mindenestől... Most bánta, hogy akkor be nem vallotta a feleségének, hogy apránként már megterhelte az ősi birtokot, jártában-keltében, amikor be-be hajtott Törökszállásra egy-egy délelőtt. Mert ez volt az, amiről Linka néni semmit sem tudott... A gazdaságban minden zökkenés nélkül folyt a munka a százéves, megszokott nyomon, és ha Linka néni aratás után a fűszeres, a mészáros meg még nem tudom, kinek a számláját bemutatta Miska bácsinak, hát az öreg pontosan kifizette mindeniket. Arról nem tudott Linka néni semmit, hogy Miska bácsi ilyenkor rendesen berándult előbb a »megyeibe«, ahogy a takarékpénztárt nevezte. Az első ilyen alkalommal nehezen szánta rá magát, de hogy könnyen adták a pénzt, és még szíveskedtek is vele, attól kezdve az öreg nemigen törte a fejét, ha pénz kellett hirtelenében valamire. Csak ment a »megyeibe«, és »felvett«.”²⁴

Miska bácsi annak rendje és módja szerint tönkre is megy. A felesége azonban a kezébe veszi a pénzügyeket, felszámolja a birtokot, és a megmaradt pénzből sikeres panziót nyit Pesten. Ez újdonság, ugyanis bebizonyítja, hogy hagyományosnak tartott dzsentritevékenységgel is lehet sikeres valaki a kapitalista világban (hiszen ugyanúgy vendégekre sütfőz, mint korábban, Miska bácsi az, aki szórakoztatja a vendégeket, csak éppen pénzt fogadnak el érte). Ez utóbbit Miska bácsi nehezen emészt meg, bár duzzogva, de behódol az új időknek. Nemcsak az fogadja el, hogy pénzt kérnek ismerősektől a jól tartásért, de azt is, hogy nem csupán megfelelő rangú emberek szállnak meg és étkeznek a panzióban. Így hangzik ugyanis Miska bácsi válasza, amikor bedugja a fejét egy „*gyapjas hajú fiatalember*”, és kérdezi: honnan a bútor?

„– Remekbe csinálta annak idején a törökszállási asztalos, mikor még...

²³ CSATHÓ Kálmán: *Te csak pipálj, Ladányi. Egy úri penzió története.* In: *Uő: Te csak pipálj, Ladányi.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 7–123.

²⁴ *Uo.* 28–29.

Lenyelte a többbit, és csak akkor mondta el, amikor megint ketten maradtak Szabó doktorral:

– Mikor még az ükapád fütyülővel járt el a nagyapám portája előtt, aki legfeljebb az ámbituson állt vele szóba, de a szobájába nem eresztette!... De hát mi a fenét csináljak?... Élni csak kell...”²⁵

Kosztosok tartásából él a dzsentríasszony Kaffka Margit *Polixenia tant* című írásában is.²⁶ Persze, ez az ábrázolás sem teljesen atipikus. A történetírásban Gaál Zsuzsa *A dzsentrí születése* című nemrég megjelent monográfiája tartalmaz több hasonló esetet. Gaál könyvében a reformkori Tolna megyei középbirtokos nemesség sorsát kíséri végig a neoabszolutizmus és a dualizmus korszakán.²⁷ A középbirtok nagyságát Gaál – Glósz József alapján – ötszáz és ötezer hold között határozza meg.²⁸ A középbirtokosok elszegényedését nem a jobbágyfelszabadításhoz köti, hanem állítása szerint az már a tizenkilencedik század első felében elkezdődött. Mivel a Tolna megyei középbirtokosokra jellemző volt a magas születésszám, így a birtok elaprózódása is előrehaladt. Gaál hangsúlyozza, hogy a forradalom törvényhozása csak felgyorsította, nem pedig elindította a nemesség anyagi romlását.²⁹ Másrészt voltak, akik már korábban eredményesen kapcsolódtak be az árutermelésbe. Gaál megállapítja, hogy kevesen jártak sikerrel, és ír azokról az okokról is, amelyek miatt egyeseknek sikerült megkapaszkodni, másoknak nem. Állítása szerint azok mentek tönkre, akiknek sok úrbéres földjük volt, és nem maguk gazdálkodtak, tehát kevés majorsági földjük volt. A sikeresek viszont nemcsak megőrizték a birtokaikat, hanem egyenesen megerősödve kerültek ki a változásból. A könyvben a különböző típusokat személyes életutakkal ábrázolja a szerző. Külön fejezetet szentel például a vállalkozó dzsentríknak.³⁰ Párhuzamként pedig megírja Dőry Mihály történetét,³¹ aki kísértetiesen emlékeztet Ladányira. Dőry a pénz értékével, a hitel mibenlétével ugyanúgy nincsen tisztában, ugyanúgy halogatja az adósságaival való szembenézést, mint Ladányi

²⁵ Uo. 118.

²⁶ KAFFKA Margit: *Polixenia tant*. <http://mek.oszk.hu/04500/04566/html/csendesv0045.html>.

²⁷ GAÁL Zsuzsa: *A dzsentrí születése. A Tolna megyei reformkori közbirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában*, Wosinszky Mór Múzeum. Szekszárd, 2009.

²⁸ A disszertáció előzményének tekinthető korszakban és szemléletben Glósz József monográfiája: *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében...* Wossinszky Mór Múzeum évkönyve, 16. Szekszárd, 1991.

²⁹ GAÁL Zsuzsa: i. m. 16–19.

³⁰ Uo. 120–132.

³¹ Uo. 150–157.

Miska bácsi. Gaál ezt a narratívát a család levelezéséből és levéltári forrásokból állítja elő. Olyannyira nem általánosítja, hogy megírja nem csak a klasszikus dzsentrisorsot megélőket (Döry Viktor és László),³² hanem a lecsúszó családból szorgalmával kiemelkedő Döry Pál történetét is, akinek „karrierje az árvaszéki jegyzőségtől egészen a békési főispáni székig ívelt”.³³

A történetírói munkákban alig esik szó arról, mennyire hasonlít a dzsentrik és a katonatisztek értékrendje. A korábbi történetírás szerint a dzsentrik bizonyos pályákat – ilyen a katonatiszti és a hivatalnoki – elárasztottak. A történetírás kimutatta, hogy finoman szólva is túlzó mindkét állítás. Például Hajdu Tibor³⁴ és Deák István³⁵ munkái a tisztikarról, illetve Nagy Endre és Benedek Gábor kutatásai a hivatalnokokról³⁶ cáfolják ezeket az elképzeléseket. Mind a négy mű megegyezik abban, hogy a korszakban elsősorban szakszerűsödés zajlik ezeknél a foglalkozási csoportoknál.

Mind a dzsentriket, mind a katonatiszteket elzárkózó csoportnak szokták ábrázolni. A katonatisztek kapcsolattartását maga a hadsereg szabályozta. Aki rangon aluli kapcsolatot tartott fenn, tisztí rangját is kockáztatta. Csathó Kálmán *Most két a nap* című művében³⁷ a megyei urak éppen úgy viselkednek, mint a hadsereg tisztjei. Amikor egyik tagjukat legyőzi egy polgár párban, bosszút esküsznek, mert jóvá kell tenni az urak kollektíváján esett sérelmet. Ugyanilyen elbeszélést találunk a katonatisztekről Nagy Endre visszaemlékezésében, az *Egy város regényében*. A műben egy újságíró legyőz egy katonatisztet, és a katonák kötelességüknek érzik a bosszúállást.³⁸

Ebből a szempontból is érdekes Nagy Endre művének és Bíró Lajos *Sárga liliom* című színdarabjának a különbözősége. Nagy megemlíti az

³² Adósságok, kártyázás, cigányzene, rátartiság, sikkasztás, hivatal. Uo. 159–160.

³³ Uo. 105–106.

³⁴ HAJDU Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850–1914*. História – MTA Történettudományi Intézete, Kiadó, Budapest, 1999.

³⁵ DEÁK István: *Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1993.

³⁶ BENEDEK Gábor: *Dzsentri és Bach-huszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolutizmus- és dualizmuskori tisztviselőkről*. Kandidátusi értekezés. ELTE, 1997; NAGY Endre: A dzsentroid hivatalnok a Monarchia korában. In: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. VII. k. Salgótarján, 1981. 147–163.

³⁷ CSATHÓ Kálmán: *Most két a nap*. In: *Uő: Te csak pipálsz, Ladányi*. I. m. 399–677., 623–624.

³⁸ NAGY Endre: *Egy város regénye*. Palatinus, Budapest, 1999. 35–38. Nagy Endre műve annyiban kilóg az eddigiek közül, hogy az egy visszaemlékezés, amelyet 1936–1938 között ír meg. Az emlékezés a századelő Nagyváradjáról szól, arról az időszakról, amikor Ady Endrével, Bíró Lajossal és Krúdy Gyulával dolgozott egy szerkesztőségben.

eredetét annak a cselekménynek, amit Bíró Lajos a *Sárga liliomban* ábrázol.³⁹ Nagyváradon ugyanis több katonai ezred is állomásozott. Nagy Endre megjegyzi, hogy rendszeres volt a polgári világ és a katonák konfliktusa; ezekről kedélyes anekdotákkal emlékezik meg. Bíró Lajos viszont 1913-ban írja meg drámáját, ahol ugyanezt a világot sötétben ábrázolja.⁴⁰ Ebben a drámában ugyanis egy unatkozó főherceg vezetésével a dzsentrí katonatisztek szabályosan terrorizálják a város polgári lakosságát. A dráma akkor keletkezik, amikor dr. Peredy Jenő orvos szembeszáll a nagyherceg akaratával. Peredy képviseli a modernséget, a polgári és demokratikus értékeket, míg a nagyherceg és dzsentrí környezete a régi világ értékrendjét. Ebben a darabban társadalomtörténetileg összekeverednek a nemesi és a katonai értékek. Mint Deák István említett műve bizonyítja, megvolt a szándék, hogy a hadsereg a civil világgal szemben megjelenítsen egy értékrendet, de ez a katonaság minden szempontból (nemzetiségi, felekezeti, nyelvi, származási) olvasztótégely akart lenni. Ennek a hadseregnek kellett volna a Monarchia nemzetek felettségét képviselnie. Megjegyzendő, hogy a Noszty fiú történetében össze is ütköznek a dzsentrinek tulajdonított értékek a katonai értékrenddel, amikor Noszty váltót hamisít az ezredese nevével. Az ezredes nem azért áll ki Noszty mellett, mert nemes, hanem mert katona, de az eset után távoznia kell a hadseregből. Bíró Lajosnál viszont a katonatisztek mind nemesek, akik ezt lépten-nyomon hangoztatják, és mint ilyenek kerülnek szembe a polgárokkal. A hadsereget, pontosabban a főherceget támogatja az állam- és megyei hatalom is.

Közös vonása a dzsentríknak és a katonatiszteknek, hogy mindkét csoport tagjai közösen lépnek fel minden helyzetben. A különbség, hogy míg az egyik csoport, a katonatisztek mögött állt egy tényleges szervezet, amelyik megítélte a különböző cselekedeteket, a dzsentríknél ilyen hivatalos szerv nincsen. A dzsentrí esetében valamiféle úriemberségből lehetett kiesni, de ez már a párbajról és a párbajképességről szól. Hasonlóság a két csoport között, hogy a katonatiszteknek ugyanúgy külön asztaluk volt a kávéházban,⁴¹ ahogy Csathó Kálmán művében a megyei uraknak.⁴²

Ezzel szemben viszont Török Gyula *A porban* című művében egy dzsentrí, aki az új értékeket képviseli és egy parasztmilliomos ütközik

³⁹ NAGY Endre: *Egy város regénye*. I. m. 38

⁴⁰ BÍRÓ Lajos: *Sárga liliom*. Singer és Wolfner Kiadó, Budapest, 1913. Ugyanezt a történetet novellában is megírja, még drámaiban és sötétebb színekkel Szolgák országa címmel (*Arabella*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1975. 64–133.).

⁴¹ NAGY Endre: *Egy város regénye*. I. m. 34.

⁴² CSATHÓ Kálmán: *Most kél a nap*. I. m. 525.

meg, aki a régi, nemesi értékek védelmezője.⁴³ Török művében a Budapestről hazaérkező Kender Pál gyárat alapít, elutasítja a párbajt, és választójogi reformot akar. A műben az úri világ kiveti magából, vele szemben az értékrendjüket követő parasztmilliomos Bakos Pistát teljes támogatásukban részesítik.

A katonatiszti-nemesi-úriemberi értékrend menthetetlenül összefonódott a dzsentriknek tulajdonított értékrenddel. Az úriember kategóriája világosan egy integráló kategória, ebben az esetben nem kérdés a származás. Aki eléri az úriemberséghez szükséges végzettséget, vagyont vagy foglalkozást, és hajlandó eleget tenni bizonyos társadalmi normáknak, azt magába fogadja ez a társaság.

A katonatiszti kategória is egyértelmű: akit tisztté avatnak, arra vonatkozik a tiszt bécsületkódex. A tiszt karon belül deklaráltan nincs különbség, és bár az idézett két történeti munka szerint ennek megvalósulása nem ment gördülékenyen, de a hadsereg professzionalizálódása felülírta a származási különbségeket.

A dzsentrin azonban viselkedési és származási kategória egyszerre. Az irodalmi művekben egy sor dzsentriszereplő található, aki származásánál fogva dzsentrin, de viselkedésénél fogva nem az. Ugyanúgy, ahogy van sok szereplő, aki viselkedésénél fogva dzsentrin, de a mű szerzője mégis mindig megjegyzi, hogy származása nem jogosítja erre fel. Ez ugyanígy vonatkozik Török Gyula parasztmilliomosára, mint a Kaffka Margit *Állomások* című művében szereplő múzeumigazgatóra,⁴⁴ aki kifogástalan úriember, csak éppen zsidó. Az *Állomások*at Kaffka 1917-ben adja ki végleges formában.⁴⁵ Ebben a regényben társadalomrajzot kíván adni. Főhősnője egy kisvárosból indul el azért, hogy független képzőművész legyen Pesten. A fentebb említett szereplő Vajda Róbert, aki kifogástalan úriember, de ez kevés a született úriemберrel szemben:

„E felelet élet már nem értette Éva. Idegen érdeklődéssel nézte így, szemben ezt a két ellenséges pártú, fajtájú urat, akik ugyanannak a társaságnak jó modor uniformisában állnak előtte, egyforma gesztussal nyújtanak kezét, egyforma mosollyal sértegetik egymást, és szakasztott ugyanolyan jó szabású ferencjózsefet viselnek. De lám, aki benne született, élt, hamarabb kiesik a formájából, mint amelyik szívós akarattal beletanult. Vajda mosolygott, udvarias, gonoszkodó, bántóan bizonytalan mosolyával a fájának, és Szinnay kellenetlenül érintve, váratlanul fél-

⁴³ Török Gyula: *A porban*. <http://mek.oszk.hu/05100/05104/index.phtml>.

⁴⁴ Kaffka Margit: *Állomások*. <http://mek.oszk.hu/05900/05909/05909.htm#2>.

⁴⁵ Először 1914-ben adta ki folytatásokban, de ezt kibővítette az 1917-es könyvváltozatban.

szeg mozdulatot tett, elfordulón, mint akinek valami ellen nincs fegyvere. Egy pillanat volt ez.”⁴⁶

Bízom abban, hogy sikerült bemutatnom: a századforduló irodalmának valósága jóval sokszínűbb, mint azt a történetíróink többsége beállítja. Amikor Hanák Péter vagy más történészek az irodalomra hivatkoznak mint a dzsentriábrázolás jó kútforrására, akkor csak az irodalmi művek töredékét elemzik. Igaz, ez a töredék az irodalomtörténeti recepció szerint magasabban jegyzett. Mindazonáltal, aki az irodalmi kánon alapján jobb író, vajon biztosan pontosabb ábrázolója-e a társadalomnak?⁴⁷ A fentebb felhozott párhuzamok két élesen elhatárolt csoportra bonthatók. Az egyik a hanáki társadalomtörténet és annak követői.⁴⁸ Itt egy olyan társadalomról szól a diskurzus, ahol a középosztályban vagy középrétegekben a modern és a tradicionális szemlélet csap össze. Ez utóbbi számára a dzsentri mintegy emblémául szolgál. Ebben a hagyományban az irodalmi kánonból csak azokat a műveket használják fel, amelyek ezt igazolják. Ennek az irodalomtörténeti kánonnak a megalapozója feltehetően Király István volt, aki Mikszáth életrajzában hosszan elemzi *A Noszty fiú esete Tóth Marival*t.⁴⁹ Király a következőket írja: „Mikszáth regénye irodalmunk egyik legnagyobb arányú, legművészibb leszámolása a »történelmi középosztállyal«, a dzsentrivel. Kevés mű van irodalmunkban, amely ilyen gazdagon, ilyen meggyőző erővel mutatta volna be az úri Magyarország rothadását, a dzsentri parazitává züllésének emberileg, erkölcsileg, társadalmilag, politikailag káros következményét.”⁵⁰ Tulajdonképpen Király sem állít mást, csak erősebb, nyersebb szavakkal, mint Hanák: a dzsentri a feudális múlt és vele szemben áll a kíváncsú fejlődés.

Mikszáth hatása óriási volt. Az irodalomtörténet egységes abban, hogy Mikszáth nyomán sorra születnek a hasonló témaválasztású, hangvételelű művek. Még Krúdyknak is tulajdonítanak egy majd tízéves korszakot, amikor Mikszáth hatása alatt írja műveit.⁵¹ Feltehető, hogy a mikszáthi

⁴⁶ KAFFKA Margit: *Állomások*. I. m.

⁴⁷ Itt utalnék arra a tudományfilozófiában ismert közhelyre, hogy érveléstechnikai hibának számít, amikor az egyik terület tekintélyszemélyét egy másik területen hivatkozzuk mint az igazság letéteményesét. Ilyen, amikor fizikusok és egyéb természettudósok nyilatkoznak ki az asztrológiáról vagy közéleti személyek a futballról stb.

⁴⁸ Itt most csak Hanák Pétert emeltük ki, de nem kevés történetírói munka vagy összefoglaló ismétli kis igazításokkal a hanáki tézist.

⁴⁹ KIRÁLY István: *Mikszáth Kálmán*. I. m. 178–195.

⁵⁰ Uo. 180.

⁵¹ Lásd KRÚDY Gyula: Andráscai örököse. In: Uő: *Régi szélkakasok között*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1976. 171–281.; *Hétszilvafás uraink*. <http://mek.oszk.hu/05900/05958/05958.htm#27>; *A tunya Zathureczky*. <http://mek.oszk.hu/05900/05958/05958.htm#27>.

hatás alól nem tudta kivonni magát a korabeli közvélemény sem. Érdekes paradoxon, hogy az általa megformált dzsentriben van valami nagyon vonzó. Noszty Feri óriási hatást gyakorol a környezetére, mindenkit elbűvöl. A *Gavallérok* szereplői pedig óriási öntudattal és büszkén viselik régi dicsőségük hanyatlását. Kaffka Margit *Állomások* című művének nem nemesi származású szereplői ki is mondják, hogy ezt a tartást, ezt a tudatot irigylük:

„– Amit pedig az arisztokráciáról mondtam, azon nehogy megsértődj! Csak így, friss-sütemen nevétséges! Úgy valódiiban nagyon tisztetem; sőt! Irigy hódolattal nézek fel azokra is, akik meg tudták mondani, ócska írásokból kikeresni, micsoda leány volt a nagyanyjuk nagyanyja. Én csak két generációig tudom...

– De hát miért?

– Csak! Szép dolog az, fiam, nagy dolog! A tradíciók, a múlt... mindenféle szép patinák és titkos szálak, kapcsolatok!...

– Az istenért – csudálkozott rá Éva nagy szemekkel –, de hát van ennek értelme? A ti kultúrátokkal, modernségetekkel!... Fiam, ezek az ükanyák a falusi kúriákon rongypokrócos, búboskemencés, füstös szobákban babot szemeltek vagy vetőmag-búzákat konkolyoztak, téli estéken meg fontak és koppantották a faggyúgyertyát, amit maguk öntöttek. A férjük sokszor kapcát viselt – pardon –, a bagariacsizmában, csibukozott, köpött, káromkodott. Az asszony tudott irlni, ráimádkozni a kelésre, jófút-szedni köhögestül, de olvasni csak öreg betűt, azt is csak az imádságos könyvből.

– És mégis – úrnak tudták magukat az őseitek sokadízíglén, ha rongypokróccal, ha bagariacsizmában; nem ismertek fölöttük valót! És ez benne van az idegeitekben, a mozdulataitokban, a gondolkozástok – nem, inkább az ösztöneitek utánozhatatlan tempóérzésében. Némelyiteknél látszólag vége már ennek – elette a züllés, szegénység; egyszer csak előbukkan egy önkéntelen hangsúlyban, egy biztos helyzet-ítéletben, egy ösztönös gögű felülkerekedésben. Hiába!

– Csakugyan költő vagy! – bólított Éva szinte röstelkedőn és szeretettel. Percre Torday Zsófia gondolt: az tart folyton ilyen kínládón »objektív« értekezéseket a maga fajtájáról odaát – a szellemessége, a keserű gúnyja is hasonló ezéhez. De próbálna csak valaki – kívülálló – szemtel szembe igazat adni nekik! Az ilyen épp a legérzékenyebb!”⁵²

A történelem történetek elbeszélése, és Hanák Péter esetében egy olyan történetet sikerül színesen és metaforákkal teletűzdelve elmesélni, amelyik

⁵² KAFFKA Margit: *Állomások*. I. m.

ráadásul világos és kézenfekvő. A cselekmény egyértelmű, a dráma és a feszültség adott. Az ilyen típusú elbeszélés valószínűleg sokkal könnyebben befogadható, mint a társadalom sokszínűségét, egyediségét és bonyolultságát visszaadni próbáló történetek. Így az igazi kihívás, hogy az utóbbi harminc év új belátásait, a dualizmus társadalomtörténetének újfajta elképzeléseit hogyan lehetne közvetíteni a szélesebb közönség felé. Érdemes a kutatásokat úgy folytatni, hogy a hatásos szépírói elbeszélések mennyire határozzák meg a történelemről és benne a társadalomról alkotott képünket – akár a dzsentrik példáján.